

ЕТНОСИМВОЛІКА РЕАЛІЙ ОБРЯДОВОГО МОВЛЕННЯ

Сучасні дослідження мовних одиниць ґрунтуються здебільшого на широкому залученні позамовних чинників, пов'язаних з широкими культурними надбаннями народу. Як відомо, специфічні, питомі особливості нашої мови відбиває передусім лексика історико-культурного, етнографічного характеру, тобто у ній можна помітити слова, які відображають специфіку народу. Мова, як складник і знаряддя культури, є важливим джерелом для реконструкції давньої духовної етнокультури. Вивчення етнографічної лексики дає можливість зануритись у витоки матеріальної та духовної культури пранароду, в особливості його світосприймання. Основу таких етнолінгвістичних досліджень заклали у своїх працях ще В. фон Гумбольдт, Д.Зеленін, І.Огієнко, О.Потебня, Е.Сепір та ін., які використовували не лише дані мовознавства, а й етнографії, зокрема й контексти народної культури. У другій половині ХХ ст. значний внесок у розвиток етнолінгвістики, в тому числі вивчення обрядового мовлення, зробили: А.Вежицька, Є.Врещакін, С.Єрмоленко, В.Жайворонок, В.Костомаров, В.Русанівський, О.Тищенко та інші.

Свідченням сили й висоти культури народу, його історії та духовності завжди була народна мова, оскільки вона єднає духовні надбання наших пращурів і сучасних українців, пов'язує окрему людину й цілий народ, сучасні й попередні покоління. Такі зв'язки виводять на народне дискурсивне мовлення, яке постає із вербальних кодів народних обрядів, традиційних свят, фольклорних дійств, давніх звичаїв, вірувань. Концептуальні лексичні одиниці й мовні формули, якими такий багатий народно-обрядовий дискурс, як народний варіант літературного мовлення, виводять, у свою чергу, на глибини національного духу. А тому найбільш продуктивно вивчати мову через проникнення в народні звичаї, вірування та обрядодії, де криється схованка народної душі.

За І.Огієнком, “мова завжди є своєрідним покажчиком сили та висоти культури кожного народу” [6, 34]. В контексті обряду окреслюється внутрішня форма певних слів, їхні конотації, розкривається співвіднесеність мовної ознаки з її первинною та вторинною номінаціями. З'ясовується також зв'язок обрядових мовних одиниць з етнографічним тлом самого обряду, що відбиває специфіку членування конкретного обрядового простору на власне обрядовий, позаобрядовий та міжобрядовий. В обрядових контекстах формуються лексико-семантичні мікросистеми певних обрядових найменувань, що спираються на призначення обрядових реалій, на роль дійових осіб ритуалу, темпоральну та локальну визначеність обрядодії тощо.

Одним із важливих складників народних обрядодій є *реальний (предметний)* код. Адже функціонування навіть того самого предмета в обряді і поза ним дещо різне. В обряді на відміну від побутового вживання предмет овіяний міфічною символікою, що надає йому властивостей знака. Так, наприклад, обов'язковим у похоронному обряді є *коливо* – поминальна кутя. Її варили з цілих, неподріблених зернин (ячменю або пшениці), додавши мак, мед, горіхи, оскільки, за народними спостереженнями, зерно має властивість надовго зберігати і знову відтворювати життя, примножуючи його. Необхідно зазначити, що ця страва має декілька назв, та предметна віднесеність залишається та сама (*кутя, коливо, канун*). Споживаючи її, вірили, що душа померлого піде в рай, якщо задобрювати богів. Відгомони цього вірування залишилися і до наших днів, закріпившись, зокрема, і за словом. Саму назву поминальної страви запозичено в давньоруську мову з грецької і вона споріднена зі словами *коливати, хитати, колихати*. Душа померлого, за віруваннями, ніби *коливається, хитається* перед вибором раю чи пекла. Пшениця ж тут символізує воскресіння померлої людини через зерно, висіяне в землю, яке згодом дає великий урожай. Мед та цукор символізують солодке, щасливе життя після воскресіння у Небесному Царстві. Звідси приказка: *Передати (перебрати) куті меду* – перебрати міру в чомусь.

Ритуальним атрибутом для похоронного обряду виступає *жито*, іноді *пшениця*. Так, за нашими спостереженнями, часто місце, де лежав мрець, посипають житом – символом життя. Житом обсіпають приміщення після виносу мерця, що було протягом певного часу простором смерті, і в такий спосіб очищають це приміщення, оскільки зерно є також символом родючості. Ту саму символіку спостерігаємо при віншуванні на Новий рік, коли зерном посівають у хаті, приказуючи: *Сійся – родися, жито, пшениця І всяка пашниця...Хай пропаде весь кукіль І не мучить вас мозіль, І не кашляйте ніколи Від Микола до Миколи* [6, 37]. Рослина виступає обов'язковим предметом у весільній обрядовості, коли обсіпають житом молодих, “*щоб їм добре жилося, велося*”, “*на щастя, на долю*”. В обрядодіях жито символізує дозрілість молодої дівчини, яка готова вийти заміж, пор. у народній пісні: *Ой час, мати, жито жати, бо колос схилився*,

Пора й мене заміж віддати, бо голос змінився. У народному мовленні постало стійке сполучення *ходити в жито* у значенні “*кохатися*”, напр. у народній пісні: *Не за те бита, що ходила в жито, а за те, що дома не ночувала*. Рослина виступає символом знівченого життя, пор.: *Ой у полі жито копитами збито, Під білою березою козаченька вбито*. Зерно також сиплять услід померлому, якого виносять, що частково можна розцінювати як умилостивлення жертви, покійника через виділення належної йому частини, долі. У піснях жито також символізує вдову, тому співають: *Не буду я жита жати, іно пшениченьку, Не буду я вдови брати, іно дівчиноньку*.

Ритуалом у весільній обрядовості (й у багатьох інших) виступає *хліб*, який є першоосновою життя, тому кажуть: *Хліб усьому голова*. Символьна роль хліба сприяла виникненню багатьох сталих сполучень, пор.: **обміняти хліб** – здійснити акт сватання, **перший хліб** – символіка домовленості про шлюб між родинами наречених через спеціально обраних сватів; **прощевий хліб** – символ батьківського благословення на шлюб. В обрядодії **проці** залежно від призначення хліб носив різні назви: *дивень, гасінчик, дар Божий, дарунок* (хліб, який беруть із собою йдучи сватати), *доля, заручинний хліб, калач, коровай, лежень, палюнка, підвіночник, перепієць, плаксун, почесний хліб* (власне весільний хліб). Необхідно зазначити, що *коровай*, як обрядовий хліб для весільного обряду, виконує ритуальну роль і в поховальній обрядовості, репрезентуючи тему потойбічного одруження, коли ховали неодружених хлопців або дівчат. Яскравою символікою насичений обрядовий хліб на Святвечір. Саме народження цього хліба у печі сприймалося як народження молодого Божича – Сонця. А хліб, випечений на свято Маланки і Василів день, носив назву “*Маланки*” та “*Василя*”.

У поховальному обряді хліб виконує й роль жертвопринесення. Його називали *парастас, панахида, помана*. У поховальній обрядовості яскраво виражається реальний код, оскільки для нього характерна певна консервативність. Взагалі до реалій обряду ставляться з певною містичністю, повагою, оберігають і намагаються дотримуватися всіх дій, оскільки вірять, що за будь-яке відхилення буде покарано. У поховальному обряді важливим компонентом поминального столу є *мак*. За давніми віруваннями, маком обсипають могилу “*ходячого мерця*”, головку маку знаходять у могилах померлих дітей, оскільки через свої наркотичні властивості він давно став символом спокою, забуття. Разом з тим, мак, як ритуальний предмет, широко використовують і в повсякденному житті людини. Так, свяченим маком обсипають подвір’я, щоб нечиста сила не наробила шкоди, обсипають стайні з худобою, щоб відьма не відібрала молока.

Реальним кодом, без якого практично не обходиться жодна обрядодія є *хрест*. Вчені називають різні витoki символіки хреста. Найпоширенішою виступає символіка сонця, перехрестя, Світового дерева, чотирьох сторін світу. Існує припущення, що прообразом хреста було схематичне зображення птаха, дерев’яний пристрій для добування вогню (два шматка дерева складені навхрест, які терли один до одного). Хрестом покривають дитину при народженні, хрестом проводжають у далеку дорогу. У народному мовленні подибуємо ряд мовних виразів, що постали на основі реалії *хрест*, напр.: *увести у хрест, у хрест увійти* “*на означення охрестити* [8, 413] або *дурний піп тебе хрестив* “*про кого-небудь нерозумного, нерозто-ропного*, пор.: *Учора ізвечора сина вродила, ік білому світу у хрест увела* [Там само]. Хрестом благословляють молоде подружжя на спільне життя. Хрестом проводжають в останню путь померлого, пор. у Т.Шевченка: *Нема Гонти, нема йому ні хреста, ні могили*. Саме реалія хреста породила назву обрядодії *хрестини*, коли відбувається обряд хрещення новонародженого, а також найменування її дійових осіб *хрещеник, хрещена, хрещениця, хрещений*, пор. у приказці: *На весіллі всі свати, на хрестинах всі куми* або: *Вона моя хрещениця* [8, 414]; *А мені хрещена мати лиштву вишивала* [Там само].

За народними віруваннями, до хреста треба ставитися шанобливо, з повагою, а тому маємо багато народних пересторог щодо цього предмета. Так, при запалюванні світла ввечері треба обов’язково перехреститися, бо “*до хати входить бог вогню*”; коли п’єш воду – треба хреститися, щоб нечиста сила не ввійшла у нутро; ввійшовши у ліс, теж треба хреститися, щоб лісовик не збив з дороги; коли позіхаєш – хрестися, щоб було здоров’я; коли лягають спати, також хрестяться. Хрестяться і при початку будь-якої роботи, при першому гromі. Як бачимо, при кожній життєвій потребі людина змушена накладати на себе хрест. Хрест-навхрест ранньої весни переходили поле, а потім розпалювали навхрест багаття, “*щоб Сонце побачило кожну ниву та розігнало злі сили*”. Велика пошана до хреста спричинила появу амулета у вигляді хреста, оскільки, за народними віруваннями, вважалося, що хрест захистить людину від нечистої сили та допоможе у будь-якій справі. Це застереження актуальне і до наших днів. Орнаментом з хреста оздоблювали рушники, писанки, випікали печиво при зустрічі весни. Велике шанобливе ставлення до хреста як до обов’язкової реалії породило цілий ряд мовних виразів: *як (мов) з хреста знятий* – дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом [7, 271]; *нести свій (тяжкий) хрест* – терпляче зносити всі труднощі, виконувати свій обов’язок до кінця [7, 433]; *поставити (ставити) хрест* – перестати покладати надії на когось, зневіритись у когось чи чомусь [7,

689]; *побий тебе хрест (лиха година)* – виражає як здивування, захоплення, так і невдоволення кимось [7, 152], напр. у М.Коцюбинського: *Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест* [4, 125]. У народному віруванні хрест символізує вічне життя. Як символ чотирьох сторін світу, хрест уособлює чотири дороги, одну з яких обирає казковий герой. Ця реалія відбиває багату символіку ще язичницького віросповідування. Не випадково на хресті зображували рослинну символіку.

Цікавою реалією виступає в обрядодіях *поріг*, овіяний сакральними символами. Оскільки в давнину померлих родичів (здебільшого дітей) хоронили під порогом, давні вірування породили ряд застережень щодо цієї реалії. Він виступав об'єктом охоронної магії для людини. До нього зверталися по допомогу, коли вирушали в дорогу, напр.: *Ступаю правою ногою ... А ви, пороги, станьте до допомоги*. Під час весілля тричі стукали об поріг гільцем, що символізувало запрошення померлих родичів на гостину. Наречений переносив на руках через поріг наречену, це виступало символом задобрювання померлих родичів, щоб вони погано до неї не ставилися. Поріг виступав також символом єднання двох родин, тому під час весілля перед тим, як завести молодих до хати, мати нареченої та сестра молодого стають правою ногою на поріг, з'єднують вогні запалених свічок і цілуються (віднині вони породичалися). Під час похоронної обрядодії, коли виносили домовину з хати, тричі стукали її краєм об поріг. Це символізувало прощання покійника з давно померлими родичами, похованими під порогом, і з родиною [10, 125-126]. Здебільшого ця ритуальна дія збереглася до наших днів. Віра у велику силу порога призвела до виникнення ряду повір'їв: *Не можна перемітати сміття через поріг, бо дівка не вийде заміж або виметеш когось з хати; Не можна через поріг цілуватись; Не можна через поріг нічого давати, бо сам будеш просити; Гостя зустрічай за порогом і пускай попереду себе через поріг; Через поріг не вітаються і не подають руки, бо посваряться; Коли кудись ідеш, ногами потовчи по порогу; Переступати поріг слід тільки з правої ноги; Підмітати хату слід від порога до покутя, бо виметеш щастя з хати; Щоб дитина не плакала, її клали на порозі задніх дверей; На порозі прибивали підкову на щастя; Гріх рубати на порозі, лише єдиний раз на новосілля дозволялося рубати на порозі голову півня, що символізувало жертвоприношення померлим родичам. Беззастережна віра у велику силу порога спричинилася до виникнення у мові ряду стійких сполучень слів, напр.: *високі пороги* – високе суспільне становище, багатша людина [7, 545]; *поріг не переступати (не ступити)* – зовсім не бувати десь [Там само, 498]; *переступати поріг* – заходити кудись [Там само, 498]; *на поріг не пускати* – забороняти десь бути [Там само, 585]; *на порозі* – зовсім близько [Там само, 545]; *на крайньому порозі життя* – перед смертю [Там само, 545]; *оббивати (обчовгувати) пороги* – часто десь бувати, багато разів звертатися до когось у вирішенні якоїсь справи [Там само, 444]; *плюнути через поріг* – дуже швидко піти [Там само, 521]; *показати поріг (одвірка)* – виганяти когось [Там само, 534], пор. у контекстах розмовного мовлення: *Боявся я, прийдемо до вас, а ви нам поріг покажете; Я не люблю чужих порогів оббивати*; або у І.Нечуя-Левицького: *Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом-сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала* [5, 392]; або у прислів'ї: *Зависокі пороги та й на наші ноги*. У народних віруваннях поріг виступає місцем замовляння ворогів, напр.: *Не сам я йду, чорним волом іду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю; щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією* [9, 190].*

Отже, дослідження етнокультурних концептів як мовних одиниць, породжених історико-культурною свідомістю народу, або таких, що характеризуються історичними та культурними нашаруваннями смислів, збагачує теоретичну базу семантики українського слова і вислову. А звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежити функціонування ритуальних словесних формул, обрядових термінів, які в контексті обряду створюють певну систему народних (часом напівзабутих, часом закріплених за певною місцевістю) мовних одиниць.

Список використаної літератури

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай -- К.: Оберіг, 1993. – 560 с.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / Віталій Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – №5. – С. 48 – 63.
4. Коцюбинський М. Вибрані твори / Михайло Коцюбинський – К.: Дніпро, 1974. – 511 с.
5. Нечуй-Левицький І. Твори в 2-х томах / Іван Нечуй-Левицький – К.: Дніпро, 1977. Т.2. Повісті. Оповідання. Нариси. Легенди / – 502 с.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко [упоряд., авт. передм. і комент. М.С.Тимошик]. – К.: Наша наука і культура, 2004. – 436 с.

7. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, та ін.] – К.: Наук. думка, 2003. – 1096 с.
8. Словарь української мови: у 4 т. / [упоряд. Б.Грінченко]. – К.: “Довіра”, Т.4. – 1997. – 563 с.
9. Українські замовляння / [упоряд. М.Н. Москаленко]. – К., 1993. – 219 с.
10. Чеховський І. Дохристиянські витоки і слов’янські паралелі шлюбної обрядовості молдаван верхнього Припруття. / Чеховський І., Мойсей А. – Чернівці: Рута, 1998. – 71с.

Анотація. У статті автор аналізує реальний (предметний) код обряду, розкриваючи етносимволіку реалій в обрядовому мовленні. Встановлює взаємозв’язки українських обрядів із дохристиянськими віруваннями, виділяючи при цьому лексико-тематичні групи обрядових номінацій; з’ясовує походження та джерела поповнення певних шарів української лексики; пояснюємо символіку та первісне значення цілого ряду обрядових лексем і фразеологізмів. Це сприяє продуктивному вивченню мови як джерела реконструкції давньої духовної етнокультури.

Ключові слова: етносимволіка, етнокультура, реалії, код, символ.

Summary. In this article is analyzed subjective code of the ceremony, also it is described ethnosymbolics of reality in the ceremonial speech. We single out lexical and thematical groups of ritual nominations as well as establish the origin and sources of replenishment of certain layers of Ukrainian vocabulary, explain symbolism and the original meaning of a number of ritual lexemes and idioms. This ceremony promotes productive learning of the language as a reconstruction source of the old spiritual ethnoculture.

Key words: ethnosymbolics, ethnoculture, real things, code, symbol.

УДК 811+008

Фрасинок Н.І.

МОВА ТА КУЛЬТУРА У ЇХНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Людина живе і спілкується, одержуючи інформацію через лінгвістичні джерела і таким чином потрапляє в світ концептів, створених для соціальних, інтелектуальних, духовних потреб, оскільки вся інформація поступає через слово, мову. Слово відіграє велику роль у житті людини. Залежно від того як людина вміє володіти словом, вона може проникнути у світ мови, досягнути успіху у суспільстві. Філософи вважають, що чим краще ми зрозуміємо слова, які називають предмети, явища, тим скоріше ми оволодіємо світом. Як зазначав У.Чейф, “мова – досі найкраще вікно у знання, адже ми весь час використовуємо мову, щоб висловити її... Мова до того ж піддається спостереженню, аналізу, й нам хочеться думати, що вона пропонує непогану можливість аналізувати її знання” [11, 109]. В мові репрезентується “первісний і глибокий погляд на світ”, а також формується “ієрархія духовних представлень (уявлень)” властивих певному етносу [6, 119]. Але зрозуміти мову неможливо, не розуміючи культури. Тому що “мова тісно пов’язана з культурою, вона проростає в ній, розвивається в ній і виражає її” [6, 9] і саме мова є “найкращим відображенням людської культури” [12, 22].

Мова як феномен національної культури є постійним об’єктом дослідження лінгвістів протягом багатьох століть (А.Вежбицька, Ю.С.Степанов, В.А.Маслова, А.А.Потебня, В.Г.Костомаров, В.В.Колесов, Н.К.Фролов та інші). Вчені розглядають мову і культуру в тісному взаємозв’язку, досліджуючи прояви культури народів, які відобразились і закріпились у мові. І тому **актуальність нашого дослідження** передусім зумовлена необхідністю уточнення сучасного розуміння мови як феномена національної культури. **Метою нашого дослідження** є проаналізувати взаємодію мови і культури, а також визначити чи є мова складовою частиною культури.

Яким чином мова та культура пов’язані між собою і чи пов’язані взагалі? Перші спроби розуміння ролі мови в процесі формування етнічного досвіду і світосприйняття належить В.фон Гумбольдту, ідеї якого лягли в основу досліджень багатьох вчених. В своїх працях В. Гумбольдт писав, що “слід спочатку вивчити народи, їх діяльність і складові частини їх мов, а потім, довірившись почуттям, створити собі образ, а вже потім, наскільки це можливо, відобразити в словах” [4, 379]. “Адже лише вона (своєрідність національного духу), яким її створила природа і